

Др Ђорђе Игњатовић*

Мр Милана Љубичић**

ЖЕНЕ И ЗАТВОР: ОПШТА ПИТАЊА И СТУДИЈА СЛУЧАЈА

Рад се бави положајем жена у казним установама. У његовом првом делу указано је на податке који говоре о порасту броја жена лишених слободе у последњим деценијама и резултатима истраживања о последицама такве казнене политике. У другом делу изложена су сазнања до којих су аутори дошли захваљујући прилици да комуницирају са бившом осуђеницом која је казну издржавала у Казнено поправном заводу за жене у Пожаревцу. Са њом су, после документационе анализе података о њеној кривичној ствари, обавили серију разговора, којима јој је пружена могућност да кроз полуструктурисани интервју вођен „лицем у лице“ изнесе своје трауматско искуство боравка у казненој установи. Оно је брижљиво и аутентично забележено и касније подвргнуто анализи садржаја, како би се утврдиле све свесне и несвесне поруке особе Б. Иако су се аутори трудили да не направе грешку и из појединачног искуства једне (додуше нетипичне) осуђенице изведу опште закључке о казненом систему у коме се тако често и олако посеже за казном затвора, чини се да, узимајући у обзир и сазнања до којих су дошли истраживачи у другим деловима света, све указује да је тај систем тешко може остварити циљеве које му друштво поставља. Очито је да он уместо омогућавања ресоцијализације осуђених лица, овима намеће пасивно потчињавање, развијајући код њих дволичност, параноидне ставове и специфичну мортификацију идентитета. Стога и не треба да зачуди висока стопа пенитенцијарног поврата са којим се модерне државе суочавају.

Кључне речи: *Казнене установе. Жене. Студија случаја. Заводска лишавања. Поврат.*

---

* Аутор је редовни професор Правног факултета Универзитета у Београду, ignjat@ius.bg.ac.rs.

** Аутор је асистент Филозофског факултета Универзитета у Београду, milanaljubic@yahoo.com

1. УВОДНА РАЗМАТРАЊА

Криминалитет жена је дуго времена у науци био занемариван. Жене су углавном биле посматране као жртве, а много ређе као девијанткиње. У слику о *злочинкама*, онаквима каквима су их (у свом чувеном раду објављеном први пут 1893. године на италијанском језику под називом *Жена криминалац, проститутка и нормална жена*) видели Ломброзо (*Lombroso*) и Фереро (*Ferrero*), уклапало се врло мало њих. Основна тврдња ове двојице научника како је проституција код жена пандан злочину код мушкараца,¹ касније ће од феминисткиња бити препозната као сексизам у криминологији – док је мушкарцима дозвољено да играју улогу злочинаца, женама је та рола ускраћена. Заправо, њихово „злочиначко“ понашање се углавном своди на проституцију и укључује, поред слабије наглашеног атавизма, изузетну интелигенцију и безосећајност. То их, наравно, чини различитим и од мушкараца-злочинаца и од њихових сестара које се крећу путевима врлине.²

Савремени дискурс о *неваљалим женама*, чија се генеза не може тражити само у раној биолошкој криминологији, доживљава извесне промене. Наиме, крајем 80-тих година XX века, док је настајао, њиме су биле обухваћене само оне жене које се нису уклониле у родом дефинисане улоге. Све оне које нису пронашле мужа, родиле (у законски регулисаној вези) децу, које нису имале изграђену каријеру, означене су као лоше. Током 90-тих година фокус дискурса о злој девојци је померен ка женама које су дошле у сукоб са законом, а њихове склоности ка преступу су објашњаване у контексту криминалитета мушкараца. Ради се о својеврсној маскулинизацији насиља жена: феминисткиње истичу да на исти начин на који тражи једнаку могућност на пољу легитимног деловања, жена настоји да „на велика врата“ уђе и у свет криминалитета.

Чесни-Линд (*Chesney-Lind*) сматра да оваква представа о етиологији криминалитета жена снажно утиче на казнену политику. Ауторка тако подвлачи да је под утицајем дискурса о „неваљалој жени“ у САД-у, током 90-тих година XX века, дошло до значајног пораста њиховог учешћа у затворској популацији. Тако се, на пример, у периоду од 1992–2002. године, број мушких осуђеника на казну затвора увећао за 50%, док је у исто време број жена порастао за 175%,

¹ Тезаре Ломброзо, Гуљелмо Фереро, *Злочиначки тип код жена и његово атавистичко порекло* – вид. Ђорђе Игњатовић, *Теорије у криминологији*, Правни факултет у Београду, Београд 2009, 173.

² *Ibid*, 110. Закључци до који су ови аутори дошли оспоравају се и са мето долшког становишта. Трејвис Праг и сарадници посебно указују да контролне групе нису биле састављене на одговарајући начин, вид. Travis Pratt, Jacinta Gau, Travis Franklin, *Key Ideas on Criminology and Criminal Justice*, Sage, Los Angeles 2011, 31.

иако подаци указују да су мушкарци чешће регистровани као извршиоци кривичних дела. Она стога истиче да теза о витештву апсолутно не стоји, као уосталом ни етиолошка схватања феминисткиња.³ Овај тренд она објашњава позивајући се на Гарландов термин „масовно затварање“.⁴ Наиме, у затворима се налазе социјално и економски највулнерабилнији: мушкарци и жене, а да су ова места простори социјалне маргинализације, потврђују и налази бројних студија да се унутар ове институције углавном смештају припадници мањина. Од укупног броја лица лишених слободе, у америчким затворима су чак 2/3 обојени.⁵ Овакви резиденцијални простори за сврху имају дисциплиновање сиромашних и обесправљених.⁶ Концентрација

³ Meda Chesney Lind, „Patriarchy, Crime, and Justice: Feminist Criminology in an Era of Backlash“, *Introduction to Criminology* (eds. A. Walsh, C. Hemmens), Sage, Los Angeles 2008, 227. Ова ауторка указује на бројне мањкавости феминистичке теорије о криминалитету. Логика феминизма била је да ће еманципација жена допринети порасту њиховог учешћа у преступничким понашањима, али се та тврдња није обистинила. Заправо, показало се да су најсклоније вршењу кривичних дела оне које су најмање слободне и којима је пружено најмање прилика. Такође, крајње ретроградним се сматра и став да су покретачи криминалитета жена унутрашњи фактори, на пример, да су оне у поређењу са мушкарцима значајније склоне постиђивању. У литератури се истиче и да феминистичка теорија није у стању да објасни етиологију криминалитета жена јер је своди на само неколико чинилаца, као што је очигледно да занемарује показатеље који говоре о великој тамној бројци која скрива гро кривичних дела које оне врше, вид. Ђорђе Игњатовић, *Криминологија*, Досије, Београд 2011¹¹, 57.

⁴ Вид. Helen Johnson: „The ‘Punitive Turn’: The Shape of Punishment and Control in Contemporary Society“, *Punishment and Control in Historical Perspective* (ed. H. Johnson), Palgrave Macmillan, Houndmills 2008, 235. Француски криминолог Микиели тврди да су такве тенденције дошле до изражаја и у другим западним друштвима, вид. Лоран Микиели: „Једно насилније друштво? Друштвено историјска анализа интерперсоналних насиља у Француској од 1970. до данас“, *Анали Правног факултета у Београду* 1/2008, 39. Таква тенденција виљива је и у нашој земљи у којој је пренасељеност казних завода досегла раније незбележене размере. Број лица лишених слободе у њима крајем прве деценије XXI века прелазило је за 50% њихове смештајне капацитете, због чега је годишња цена пенитенцијарног система у Републици порасла на 63 милиона евра, вид. Ђорђе Игњатовић: „Критичка анализа стања и тенденција у кривичном извршном праву Србије“, *Crimen – Časopis za krivične nauke* 2/2010, 197.

⁵ Kevin Moloney, Bram van den Bergh, Lene Moller: „Women in prison: The central issues of gender characteristics and trauma history“, *Public Health* 123/2009, 426; Devon Johnson: „Racial prejudice, perceived injustice, and the Black White gap in punitive attitude“, *Journal of Criminal Justice* 2/2008, 198. Слична је ситуација и у другим земљама: Antony Maden, Mark Swinton, John Gunn: „The ethnic origin of women serving a prison sentence“, *British Journal of Criminology* 2/1992, 218.

⁶ Ово наравно, важи и за казнене установе намењене женама. Пат Карлен тврди да су у њима смештене углавном особе чије су стамбене прилике далеко од добрих, које не зарађују довољно и којима никада им нису биле доступне угледне образовне установе. Ова ауторка изванредно примећује апсурдност данашњег пеналног система: боравак у казним заводима још више сужава могућности да

беспризорних на једном простору означава потпуну сегрегацију и изолацију потенцијално најопаснијих (или како ауторка каже: *the most threatening*), ослањајући се при том на савремену технологију и милитантне чуваре.

С друге стране, неки европски аутори сматрају да тзв. „хипотеза о кавалерству“ (*chevalier hypothesis*) итекако стоји. Према њој, женама се за иста кривична дела одмеравају блаже казне, јер се уважава утврђени социјални образац по којем мушкарац (судија) игра улогу спасиоца. Такође, битну улогу у потврди хипотезе о витештву може, по њиховом мишљењу, имати и чињеница да жене извршавају не само мањи број кривичних дела, већ и да су она које су извршиле мање опасна. Углавном се ради о ситним крађама, чији је узрок екстремно сиромаштво и/или потреба да се збрине потомство. Ипак, сматрају они, постоји један изузетак: строже су, у поређењу са мушкарацима, кажњене оне жене које својим понашањем руше представу о својој *социјалној полној улози* – на пример, уколико убију дете или свог партнера⁷.

Ови налази тумачени у контексту родно дефинисаних сфера једнакости и неједнакости жена указују на потенцијално опасан тренд. Између добрих и жена-злочинки постоје непремостиве разлике. Лоше жене не само да крше социјалне улоге задате родом/полом – њих је заправо немогуће разликовати од (такође, злих?) мушкараца. Коначне импликације оваквих представа су несумњиво бројне,⁸ а неке ауторе највише забрињава занемаривање разлика између узрока криминалитета мушкараца и жена, њихових реалних потреба и утицаја затворских депривација (лишавања).

жене реше било који он наведених проблема са којима су се суочавале пре извршења дела, вид. Pat Carlen, *Alternatives to Women's Imprisonment*, Open University Press, Buckingham 1990, 103.

⁷ Dragan Petrovec, Mojca Plesničar: „Perception of female criminality through sentencing“, *Crime Policy, Crime Control and Crime Prevention – Slovenian Perspectives* (eds. G. Meško, H. Kury), Tipografija, Ljubljana 2009, 465.

⁸ Од чисто организационих и економских (обезбеђивање смештаја, чувања и задовољавања читавог низа потреба затвореница каква је на пример медицинска нега) до оних које укључују рад на ресоцијализацији. Уз то, ваља приметити да се ова последња сматра мањкавом, о чему сведочи и висока стопа повратништва. Тако Флин наводи податке о рецидивизму у Енглеској и Велсу по којима чак 47% пунолетних мушкараца и 40% жена који су већ издржавали казну изврше ново кривично дело у року од две године; код малолетника тај проценат је још виши: дечаки су повратници у 75%, а девојчице у 51% случајева, вид. Nick Flynn: *Introduction to Prisons and Imprisonment*, Waterside Press, Winchester 2002, 15.

2. ЖЕНЕ ЗАТВОРЕНИЦЕ: ОПШТИ ПОДАЦИ

Чини се да се сва савремена друштва суочавају са значајним порастом броја затвореника. По подацима у Енглеској и Велсу 2006. године њихов број се попео на 82.000 како кажу аутори *hitting all-time high*.⁹ Заправо, од 1940. године до данашњих дана затворска популација је више него удвостручена.

Молни (*Moloney*) и сарадници у већ цитираном раду из 2009. године наводе податак да се у затворима данас налази од 2–9% жена. Изузетак представља Кина (22%), Мјанмар (18%) и Тајланд (17%), у којима је удео жена у затворима знатно већи. Алармантни су и подаци о броју жена лишених слободе у САД. Током XX века број затвореница се кретао од 5.000 до 10.000, а почетком овог он се удестостручио (100.000).¹⁰ Такође, они износе забрињавајући податак да је првих година овог века дошло до значајног пораста припадница мањина унутар затвореничке популације, и то нарочито у развијеним земљама.

Што се Републике Србије тиче, пажљивија и теоријски поткованија истраживања затворске популације, уз ретке изузетке, нису рађена. Проблематика затворских депривација је привукла пажњу тек неколицине истраживача,¹¹ а разлоге је могуће тражити како у научној моди, која је укључивала и родну сегрегацију (или: жене нису биле интересантне!), тако и у чињеници да затвори спадају у тоталне институције у које је релативно тешко ући. Жене у Србији казну затвора издржавају у Казнено-поправном заводу за жене у Пожаревцу.¹² Податке о броју осуђених жена могу се пронаћи у Правосудној ста-

⁹ Н. Johnson, 235.

¹⁰ Пораст броја жена које су осуђене на казну затвора по овим ауторима коинцидира са одустајањем од политике рехабилитације. Напуштање рехабилитације као сврхе кажњавања често се доводи у везу са познатим текстом којим је Р. Мартинсон 1974. године у часопису *Public Interest* сумирао резултате америчког пенитенцијарног система после Другог светског рата. Он је тада изрекао констатацију да у области рехабилитације осуђеника „ништа не функционише“ (*nothing works*), израз који су касније користили сви они који оспоравају „филозофију третмана“ вид. Yvonne Jewkes, Jamie Bennett, *Dictionary of Prisons and Punishment*, Willan Publishing, Cullompton 2008, 184.

¹¹ Јелена Шпадијер, *Затвореничко друштво*, ИКСИ, Београд 1973; Добривоје Радовановић, *Човек и затвор: студија интегрисаности у затворенички друштвени систем*, Прометеј, Београд 1992; Ј. Шпадијер Џинић, Оливера Павићевић, Биљана Симеуновић Патић, „Жена у затвору депривације затвореничког живота“, *Социологија* 3/2009, 225.

¹² Овај завод у Пожаревцу је једина установа у Србији у којој казну затвора издржавају жене. Зграде завода су изграђене 1874. године, а тренутно смештајни капацитет износи 177 особа.

тисици коју редовно објављује републички Завод за статистику.¹³ Невоља са подацима ове врсте је што се не могу издвојити жене које издржавају казне и поредити са мушкарцима. Постоји још један релевантан извор података о затвореницима који прати осуђенике с обзиром на нека обележја разликујући их, између осталог, и по полу. Ради се о Годишњим извештајима Управе за извршење заводских санкција који се објављују на сајту Министарства правде Србије.¹⁴ Ипак, ови Извештаји се објављују тек последњих пет година (од 2005. до 2009. године, табела 1). У том периоду је број затвореника варирао, али је процентуално учешће жена у овој популацији константно расло (од 2,04% до 3,32%), са изузетком 2008. године. Очигледно, и наша Република се уклапа у постојећи тренд када је реч о популацији затвореница. Даље, ваља приметити да је међу женама осуђеницама све већи број повратница.

Табела 1. Кретање броја жена осуђених на казне затвора у периоду од 2005. до 2009. године

Година	2005.		2006.		2007.		2008.		2009.	
	ф	%	ф	%	ф	%	ф	%	ф	%
Број осуђеница на дан 31.12.	133	2.04	162	2.81	189	3.08	182	2.35	240	3.32
Повратнице	60	45.11	113	69.75	145	76.71	107	58.79	152	63.33
Укупан број затвореника	6488	100	5755	100	6240	100	7751	100	7223	100

Извор: *Годишњи извештаји о раду Управе за извршење заводских санкција од 2005. до 2009. године*

Налаз о порасту броја жена у затворима, додатно забрињава, уколико се на уму има да, у поређењу са мушкарцима, жене знатно теже погађа издржавање затворске казне.¹⁵ Сматра се, наиме, да жене интренилизују насиље, те да затварање има снажнији ефекат на њих, посебно ако су претходно биле виктимизоване. Да овај обзир има основа сведоче и налази бројних студија,¹⁶ који се у најопштијем своду на констатацију: највећи број жена које издржавају затворску казну доживеле су трауматска искуства злостављања и занемаривања

¹³ http://webzrzs.stat.gov.rs/axd/drugastrana.php?Sifra_0013&izbor_tabela, 20. март 2011.

¹⁴ <http://www.uizs.mpravde.gov.rs/>, 22. март 2011.

¹⁵ Вид. D. Petrovec, M. Plesničar.

¹⁶ Bronwyn Morrison: „Controlling the ‘hopeless’: Re Visioning the History of Female Inebriate Institutions 1870–1920“, (ed. H. Johnson, 135); Seena Fazel, Jacques Baillargeon, „The health of prisoners“, *Lancet* 2011, 956.

и у детињству и у одраслом добу. Овој спирали немоћи додатно доприноси и губитак слободе и друге депривације својствене затворском контексту, које су потенцијално високо угрожавајуће. Таква су, на пример, системска решења којим је допуштено да се у женским затворима запошљавају и мушкарци.¹⁷ Уколико овом додамо чињеницу да су нека истраживања¹⁸ јасно указала да се у затворима репродукују (и) родне улоге и социјално нормирана количина (пожељног и) дозвољеног насиља,¹⁹ не чуди да је број покушаја суицида и самоубистава жена у затворским установама изузетно висок.

Поред тога, затвори имају институционални дизајн и оперативне процедуре које су направљене по мушком моделу, без уважавања потреба и профила затвореница. Тако је честа пракса затварања жена у установе у којима казну издржавају и мушкарци. То обично значи погоршање њиховог положаја, јер жене у тим ситуацијама не могу да остваре иста права као и осуђеници мушког пола (да буду радно ангажоване ван затвора или пак да проводе више времена ван ћелија).²⁰

Коначно, затварање има изузетно неповољан утицај и на децу и на утамничене мајке. Нека истраживања су тако показала да је негативно девијантно понашање детета²¹ у директној вези са друштвено неприхватљивим понашањем мајке.²² Не само да се претпоставља да,

¹⁷ Ламберт и сарадници наводе податак да историјски посматрано, међу особљем затвора доминирају мушкарци. У САД је тек трећина затворских чувара женског пола. Разлоге ваља тражити у предрасудама: чувари мушког пола сматрају да њихове колегинице не би требало да раде у затворима јер им недостаје способност (снага?) да се у рестриктивном, високо угрожавајућим условима снађу, вид. Eric Lambert *et al.*, „The Effects of Different Aspects of Supervision Among Female and Male Correctional Staff: A Preliminary Study“, *Criminal Justice Review* 4/2010, 492.

¹⁸ Вид. M. Chesney Lind, *passim*.

¹⁹ Највећем ризику од сексуалне злоупотребе изложене су жене које су и раније биле сексуално злостављане, најчешће у детињству.

²⁰ Наравно, постоје и супротни случајеви. У најмодернијој и по условима које осуђеницима пружа најзорнијој казненој установи у Аустрији, смештеној у Лобену, постоји и одељење за жене (и малолетнике). Показало се да је побољшање услова живота осуђеника и њихово приближавање условима на слободи довело до смањења нетпељивости и агресије међу свим затвореницима, вид. Ireen Winter, „The new Leoben Institute of justice – a model on trail“, *Crimen* 1/2010, 120.

²¹ У новијој литератури наводи се да девијантно понашање не мора имати негативан предзнак. Тако Хекертови деле девијантна понашања на она која среди на оцењује као негативна (отпадништво, наметљивост, индискреција, бизарност, неодговорност, отуђеност, хедонизам, преварност, расколништво и неотесаност) и позитивна (алтруизам, брижљивост, дискретност, исправност, хиперодговорност, кооперативност, умереност, истрајност, пацифизам и љубазност), Alex and Druan Heckert: „Using an Integrated Typology of Deviance to Analyze Ten Common Norms in US Middle Class“, *Deviant Behavior: A Text Reader in Sociology of Deviance* (ed. E. Clarke), Worth Publishers, New York 2008, 20.

²² Вид. Милана Љубичић, *Породица и делинквенција*, Чигоја, Београд 2011, 65. О размерама проблема говори следећи податак: резултати истраживања потврђују

у случају да је мајка девијанткиња, детету недостаје љубави и пажње нарочито у нижем узрасту, већ је оно суочено и са значајном стигмом у социјалном миљеу. Уз то, осуђенице мајке су двоструко неуспешне. Оне су и формално и неформално кажњене: и због кршење закона и као прекршитељице социјалног обрасца понашања допуштеног женском полу.²³

Даље, с искуством траума се веома често везује и злоупотреба психоактивних супстанци. Молни са сарадницима у већ наведеном раду из 2009. године износи податак да је чак половина жена које издржавају казну затвора у САД и у Аустралији у току вршења кривичног дела било под утицајем психоактивних супстанци. Коначно, ова слика се уклапа у XIX-вековни концепт који етиологију женске девијантности злочина по правилу доводи у везу са конзумирањем психоактивних супстанци. Тако су се, на пример, у викторијанској Енглеској, примарни злочини жена сводили на хабитуално пијанство и његове последице (на пример, округло поступање са децом и њихово занемаривање). Како бележи правосудна статистика, пијанство је крајем XIX века постао све учестали начин понашања жена. У периоду од 1862. до 1903. године број жена које су вршиле преступе у пијаном стању порастао од 32.928 на 53.383. И *The Times* из 1893. наводи податак да је 80–85% жена које су осуђене на казну затвора, кривично дело извршило под утицајем алкохола (у поређењу са 60–65% мушкараца). Ипак, положај жена-пијаница је, условно речено, био привилегован. Оне, наиме, нису слате у затворе, као што је то био случај са мушкарцима, јер се сматрало да су тамо услови суровији. Уместо тога, затваране су у институције за пијанице, на недоређен период. Иза такве праксе се несумњиво крила заштита јавног интереса. Ове жене су представљале и финансијски и социјални терет за своје породице и као мајке и као супруге. Уз то, веровало се да на жене алкохол утиче у далеко већој мери у поређењу са мушкарцима, што их и чини тешким и проблематичним. Заправо, *hysterical frenzy*

да су деца чији су родитељи на издржавању затворске казне у већем ризику да у каснијем животу имају емоционалне и проблеме у понашању, не успеју да заврше школу, као и да буду „пацијенти“ малолетничког или „општег“ система кривичног правосудја. Подаци о томе колико је такве деце у Србији нису доступни, али они које објављују Хофман и сарадници за САД су шокантни: тамо је у 2007. години у казним установама боравило око 810.000 родитеља, а број њихове деце млађе од 18 година био је већи од 1.700.00! Вид. Heath Hoffman, Amy Byrd, Alex Kightlinger: „Prison programs and services for incarcerated parents and their underage children: Results from National survey of correctional facilities“, *The Prison Journal* 4/2010, 397.

²³ О томе какви су резултати једног истраживања о сложености породичних односа затвореница у финским казнионицама, вид. Rosi Enroos, „Mothers and prison: between the public institution and private family relations“, *Child and Family Social Work* 2011, 12.

стање је правило када су у питању пијане жене, али је оно у случају мушкарца тек изузетак.²⁴

Треба подвући да ставове како је са женама-затвореницама теже изаћи на крај и данас заступају службеници пенитенцијарних установа.²⁵ Можда се разлог томе доиста и крије у чињеници да се, процентуално посматрано, на глобалном нивоу број зависница међу женама већи него међу мушкарцима-затвореницима. Системски преглед и мета анализа 62 истраживања којима је било обухваћено 23.000 осуђеника показује да је око 10–48% мушкараца и 30–60% жена у време хапшења злоупотребљавало или било зависно од дрога.²⁶ Финска студија је 2006. дошла је до још алармантнијих података – од 246 финских затвореница, чак 80% биле су зависници од дроге.²⁷ Неки (као Халовеј и Бенет) сматрају налаз да су жене затворенице чешће интравенозне кориснице наркотика у поређењу са мушкарцима, стоји и на глобалном нивоу. Коначно, злоупотребом и зависношћу је повезан и читав низ ризика, првенствено оних здравствене природе.²⁸ Наведени фински аутори уочавају на узорку од 88 жена затвореница и 300 мушкараца да је *HIV* инфекција знатно чешћа код затвореница (у 71% случајева) у поређењу са затвореницима. Такође, аутори су уочили да је ризик од инфекције *HIV*-ом различит за жене и за мушкарце. Много чешће жене су у затворску институцију долазиле претходно инфициране (ризични сексуални односи и коришћење истих игала од стране више наркомана), док су се мушкараци инфицирали у затвору. У њиховом случају, инфекција је била у позитивној корелацији са дужином боравка у затвору и узрастом, а најчешће се преноси коришћењем истог прибора за тетовирање. Поред тога, ваља указати да су налази финске студије сагласни са резултатима истраживања којим је обухваћено 75 земаља које спадају ред средње и ниско развијених. И ту се показало да су жене чешће инфициране *HIV*-ом, као и да у неким земљама међу затвореницима оваква инфекције нема.²⁹

²⁴ В. Morrison, 147.

²⁵ М. Љубичић, 79.

²⁶ S. Fazel, J. Baillargeon.

²⁷ Paivi Viitanen *et al.*, „Hepatitis A, B, C and HIV infections among Finnish female prisoners – Young females a risk group“, *Journal of Infection* 1/2011, 59.

²⁸ Вид. S. Fazel, J. Baillargeon. У сваком случају, затвореници оболели од *HIV* спадају у категорију коју Мајкл Велш назива *проблематична заводска популација*. У њу, уз њих, спадају сва она лица којима је у казним установама неопходна по себна медицинска или слична нега попут немоћних, старих или особа којима је потребан психијатријски третман, вид. Michael Walsh, *Ironies of Imprisonment*, Sage, Thousand Oaks 2005, 62.

²⁹ Према S. Fazel, J. Baillargeon.

И стручњаке и лаике нарочито забрињава то што се зависност од психоактивних супстанци веома често доводи у везу са рецидивизмом. Блекбурн (*Blackburn*) и сарадници су, користећи метод који су назвали феминистичким (или, како је *Rinharz* зове: *quest for truth*), извршили квалитативну, мултиметодску и мулитдисциплинарну анализу повезаности поновног вршења кривичног дела и историјата зависности која претходни затворској казни.³⁰ На узорку од 26 аустралијских испитаница узраста од 22 до 26 година, аутори су утврдили да је међу њима било чак 23 повратница. Од тог броја, 15 је кривична дела извршило услед непосредне потребе да дођу до дроге, уз чињеницу да су све рецидивисткиње имале резиденцијалне проблеме, као и да нису биле укључене у метадонски програм.³¹ Даља анализа је ипак показала да се иза овакве пасивно-самоубилачке праксе крију дубљи узорци. Оваквом исходу је претходила рана виктимизација (у детињству) и изостанак бриге одговорних институција, што је водило ка самосналажењу будућих делинквенткиња. Рану материјалну независност обезбеђивале су бавећи се проституцијом и вршењем ситних крађа, што је коначно и резултирало употребом супстанци. Ипак, аутори су уочили и тзв. протективне факторе. Најзначајнији међу њима је био мајчинство, уз коректан однос и подршку и од стране социјалних служби и службеника задужених за пробаацију.

Податке о броју зависника од психоактивних супстанци у затворима³² на основу *Годишњег извјештаја Управе за извршење заводских санкција* није могуће разликовати с обзиром на пол. Ипак, што се зависника од алкохола тиче, показало се да се у затворима у Србији у периоду од 2005. до 2009. године њихово проценатно учешће у популацији затворника креће од 6,61% (2005) до 13,01% (2007, табела 2). Број зависника од дроге је знатно већи када се упореди са бројем алкохоличара и креће се од 25,49% (2005) до 48,39% (2007, табела 2). Поред тога, чини се да њихов број изазива забринутост надлежних. Један од одговора на нарастајућу претњу је и отварање Одељења без дрога, које функционише по принципу поткрепљивања наградом (и казном), а чији је циљ потпуна апстиненција и одвајање од остатка затворске популације. Благодети овог одељења је током 2009. године користило 43, и то искључиво мушка затвореника.³³

³⁰ Ashley Blackburn *et al.*, „Too Close for Comfort: Exploring Gender Differences in Inmate Attitudes Toward Homosexuality in Prison“, *American Journal of Criminal Justice* 1/2011, 59.

³¹ Не својом кривицом чекале су на пријем у казнену установу.

³² Тестирање на заразне болести и психоактивна средстава је у казним институцијама дозвољено у случају основане сумње, а пружање отпора здравственом прегледу или мерама за спречавање опасности од заразе спадају у теже дисциплинске прекршаје, вид. Ђорђе Игњатовић, *Право извршења кривичних санкција*, Правни факултет у Београду, Београд 2010а, 163.

³³ Одељења без дроге постоје на две пилот локације: у Казнено попрамом заводу у Нишу и Специјалној затворској болници у Београду.

Табела 2. Број зависника од психоактивних супстанци у затворима у Србији периоду од 2005. до 2009. године

Година	2005.		2006.		2007.		2008.		2009.	
	ф	%	ф	%	ф	%	ф	%	ф	%
Бр. алкохоличара	429	6.61	659	11.45	812	13.01	779	10.05	712	9.86
Број зависника од дроге	1654	25.49	1724	29.67	3019	48.39	2948	38.03	2428	33.61
Укупан број затвореника	6488	100	5755	100	6240	100	7751	100	7223	100

Извор: *Годишњи извештаји о раду Управе за извршење заводских санкција од 2005. до 2009. године*

Коначно, ваља подвући да је присуство соматског, а нарочито менталног поремећаја, уско повезано са ризиком од покушаја самоубиства и самоубиством. Заправо, самоубиство је главни узрок смрти у затворима,³⁴ а Занг (*Zhang*) и сарадници наводе да је стопа суицида у затворима, зависно од друштва до друштва 4–14 пута виша у поређењу са општом популацијом.³⁵ Унутар ове популације, као нарочито вулнерабилне, Светска здравствена организација (*WHO*) наводи старије особе, мушкарце старости од 15 до 49 година, неприлагођене староседеоце (урођенике), ментално оболеле, зависнике од психоактивних супстанци, особе у притвору и оне који су раније покушавали суицид. Треба истаћи да, иако затворене жене врше самоубиства пет пута чешће од оних на слободи, и чак два пута чешће од мушких затвореника, у Препорукама *WHO* „још увек не постоје дефинисани профили жена које су у ризику од самоубиства током боравка у затвору/притвору“.³⁶

Претпоставка је да су у повећаном ризику оне које немају подршку друштва и породице, које су раније покушавале суицид, и које су ментално оболеле. Такође, претпоставља се да рестриктивни затворски амбијент (*setting*) у значајнијој мери условљава суицидално понашање жена, у поређењу са мушкарцима. Занг и сарадници потврду овог става проналазе у изузетно високој стопи суицида међу

³⁴ S. Fazel *et al.*, „Prison suicide in 12 countries: an ecological study of 861 suicides during 2003–2007“, *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology* 2011, 191. Иначе, Помпили и Феракети подсећају да је самоубиство један од најзначајнијих планетарних проблема јавног здравља јер годишње у свету однесе више од мили он живота, вид. Maurizio Pompili, Stefano Ferracuti: „Suicide and some of its legal problems with particular reference to the schizophrenia patients“, *Crimen* 1/2011, 27.

³⁵ Jie Zhang *et al.*: „Prison inmates’ suicidal ideation in China: A study of gender differences and their impact“, *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology* 6/2010, 959.

³⁶ Душица Лечић Тошевски (ур.): *Ментални поремећаји и поремећаји понашања*, Институт за ментално здравље, Београд 2005, 6.

затворницама у Кини.³⁷ Ова земља се налази у самом светском врху по висини опште стопе суицида, а уз то представља интересантан изузетак: за разлику од општег правила, жене у овој земљи извршавају далеко већи број самоубиства у односу на мушкарце. Стопа суицида код жена лишених слободе виша је и у поређењу са осуђеним мушкарцима и (наравно) у односу на жене „на слободи“. Такође, у току идентификовања ризичних фактора самоубиства затвореника, у Кини се показало да они зависе од тога коме полу припадају. Тако је, на пример, пронађено да су ризични фактори за мушкарце: некonzумирање алкохола и цигарета (!), одсуство социјалне подршке и самопоуздања. С друге стране, узимање алкохола, и тзв. криминално искуство (тип казне, укупан број затварања, криминалитет у ужој социјалној средини) делују као ризични фактори само у случају жена, али не и мушкараца. Коначно, наводи се да је значајан ризик и само неуважавање родних разлика приликом спровођења третмана.

Медликот (*Medlicott*)³⁸ и Бонер (*Bonner*)³⁹ истичу да се ризици за мушкарце и жене не разликују и да заправо укључују све од неструктурисаног провођења времена до емоционалног, физичког и сексуалног злостављања како у затворском окружењу, тако и ван њега. Фројвалд (*Fruehwald*) и сарадници су на основу искустава аустарлијских затвора, уз ова општа места, препознали као кључни суицидални фактор – слање у самице.⁴⁰

Службени статистички подаци за Србију указују да су стопе суицида међу мушкарцима значајно више у поређењу са женама.⁴¹ Да ли ова правилност важи и када је реч о затвореним лицима, не може се закључити из *Годишњих извештаја* који садрже податке о број затвореника који су се самоповредили, покушали или извршили суицид, али не и о њиховом полу. Уопштено, сазнајемо да број таквих затвореника стално варира (табела 3), као и да је склоност ка аутодеструктивности овог типа у мањој мери изражена у поређењу са подацима у свету.⁴²

---

³⁷ J. Zhang *et al.*

³⁸ Diana Medlicott, „Surviving in the time machine suicidal prisoners and the pains of prison time“, *Time and Society* 2/1999, 211.

³⁹ Ronald Bonner: „Stressful segregation housing and psychosocial vulnerability in prison suicide ideators“, *Suicide and Life Threatening Behavior* 2/2006, 250.

⁴⁰ Stefan Fruehwald *et al.*, „Suicide in custody: Case control study“, *British Journal of Psychiatry* 2004, 494.

⁴¹ http://webrzs.stat.gov.rs/axd/drugastrana.php?Sifra_0013&izbor_tabela.

⁴² Упор. S. Fazel, J. Baillargeon.

Табела 3. Број затвореника који су се самоповредили, покушали или извршили суицид⁴³

Година	2005.		2006.		2007.		2008.		2009.	
	ф	%	ф	%	ф	%	ф	%	ф	%
Број оних који су се самоповредили	294	4.53	411	7.14	215	3.45	484	4.97	288	3.99
Покушај суицида	49	0.76	93	1.62	67	1.07	47	0.49	60	0.83
Број извршених самоубистава			9	0.16	9	0.14	12	0.12	13	0.18
Укупан број затвореника	6488	100	5755	100	6240	100	9701	100	7223	100

Извор: *Годишњи извештаји о раду Управе за извршење заводских санкција од 2005. до 2009. године*

Коначно, а с обзиром на високе стопе суицида и често самоповређивање, нарочито жена,⁴⁴ ваља подвући став Светске здравствене организације да одговорност за здравље и сигурност осуђеника морају сносити пенитенцијалне установе.⁴⁵ То значи да ове институције морају предузимати и одговарајуће мере превенције, укључујући едукацију особља да препозна ризике, као и смањење њиховог реалног оптерећења обимом посла.⁴⁶

Опште је место у пенолошкој литератури да живот у затвору доноси бројне депривације – од лишавања слободе, сигурности и аутономије, до материјалне и депривације хетеросексуалних односа. Став једног дела домаћих аутора је да, када је реч о лишавању у оваквом рестриктивном амбијенту, нема разлика између осуђеница и осуђеника.⁴⁷ Разлог томе се можда крије у чињеници да се затворе-

⁴³ У *Годишњем извештају* за 2005. недостају подаци о броју затвореника који су себи одузели живот.

⁴⁴ Наводе да се проценат жена које се самоповређују креће од 17 до 27%. У случају мушких осуђеника тај проценат износи 7-15%, вид. S. Fazel, J. Baillargeon.

⁴⁵ Д. Лечић Тошевски, 12.

⁴⁶ Такође, сачињена је и интересантна батерија питања, коју би требало примењивати одмах по пријему затвореника у пенитенцијарну установу. Потврдан одговор на само једно питање указује на повећан ризик од суицида. Међу предложеним опсервацијама су и: да ли затворника изражава безнађе и страх у погледу будућности; или показује знаке депресије као што су плач, недостатак емоција, недостатак вербалне изражајности; или пак ако признаје или показује да нема довољну унутрашњу/спољашњу подршку! О постојању ризика говори и избегавање активности и дружења са другим затвореницима, као и несугласце и проблеми са члановима породице који се јављају током посета. Из тих разлога, препоручљиво је надгледати их.

⁴⁷ Вид. Ј. Шпадијер; Д. Радовановић; Ј. Шпадијер Џинић *et al.*

ници третирају подједнако независно од пола и родно дефинисаних потреба.⁴⁸ С друге стране, неки аутори⁴⁹ тврде да затворско искуство на различит начин доживљавају мушкарци и жене. Сматрају, наиме, да жене интериоризују насиље у складу са родним обрасцем, па су сконије менталним обољењима.⁵⁰ Уз наведено, примећују и да се жене далеко теже суочавају са депривацијом улоге мајке. Стога се у литератури истиче да би савремена криминална политика и кривично правосуђе требали озбиљно разматрати утицај оваквих животних траума на жене.⁵¹ Другим речима, ови аутори се залажу да и затворски системи понесу део одговорности за домете интервенција (третмана) које се у њима спроводе.

3. СТУДИЈА СЛУЧАЈА

3.1. Неколико методолошких напомена

Увид у стручну литературу показује да је веома тешко доћи до валидних, објективних података о искуству боравка у затвору, нарочито уколико се истраживање врши у оваквој средини. Уз остале проблеме са којима се уобичајено срећу истраживачи,⁵² овде се појављују и они специфични за саме респонденте. Вођени жељом да се прикажу у што бољем светлу, и да не „изневере“ очекивања испитивача, који су по правилу „лица са стране“, испитаници најчешће дају тзв. пожељне одговоре. Из личног искуства знамо да испитаници у тоталним установама истраживачима приписују извесну моћ. На пример, за истраживача се верује да има моћ да посредно утиче на ток издржавања казне. Поред (мање-више изнуђене) сарадње,⁵³

⁴⁸ Заправо, затвори су у почетку били установе за мушкарце, а тек касније су препознати и као институције у којима је могуће *поправљати* и посрнуле жене.

⁴⁹ D. Petrovec, M. Plesničar.

⁵⁰ Ово отвара и питање који механизми друштвене контроле ће у таквим случајевима бити примењени, вид. Петар Опалић: „Неформална и формална друштвена контрола душевно поремећених особа“, *Анали Правног факултета у Београду* 2/2006, 151. Такође, тврди се да осуђене жене агресију чешће окрећу према сопственом телу (нарочито према свом репродуктивном потенцијалу) и према сопственој деци, вид. Richard Taylor, Jessica Yakeley, „Women in Prison“, *Psychiatry in Prison* (ed. S. Wilson, I. Cumming), Jessica Kingsley Publishers, London 2010, 86.

⁵¹ K. Moloney, B. van den Bergh, L. Moller.

⁵² Фундаментални проблем при сваком оваквом захвату је искреност добијених одговора. У литератури се могу наћи многобројни предлози како отклонити овај приговор (ретест, полиграф, триангулација података), али ниједан од њих не нуди сигурно решење. О осталим проблемима (анонимност, однос истраживач-респондент, бележење одговора), вид. Dean Champion: *Research Methods for Criminal Justice and Criminology*, Pearson, Upper Saddle River 2006, 290.

⁵³ Како се с правом наглашава, већина истраживања извршених на затвореницима су на граници кршења (ако не и директно противна) једном од најважнијих

постоји и потреба да се прикажу у што бољем светлу (на пример, они су се ту нашли грешком, невини су, или: „много су лошији остали на слободи“!) На такву праксу нам је указала и наша саговорница, Б. Ево какав је њен став о истраживањима која се раде у затворима:

Смешна су та испитивања која се врше по казнионицама.

Када су код нас (у затвор) дошли неки да раде истраживање, командирице су наредиле која ће од нас ићи да разговара. Жене нису смеле да одбију, јер би се то рачунало као непослушност. Оне које су добровољно пристале, то су урадиле да би се ушлихтале командирицама. А онда су све испреписивале једна од друге или су писале шта им падне на памет. Намерно!

Уз то, ваља указати да се као један од проблема када је реч о аутентичном доживљају затворског искуства, пред истраживача ставља и велико ограничење везано за могућност да испитаник напише (уколико је писмен) или каже оно што мисли, односно да га вербализује на довољно разумљив и адекватан начин.

Наша саговорница у том погледу била нам је више него драгоценца. У првом реду, имала је потребу да у сигурном, неоптужујућем окружењу подели своје искуство боравка у затвору. Разговор са њом било је лишен очекивања секундарне добити – њена је затворска казна већ истекла. Такође, посебно је важна способност Б. да на разумљив начин пренесе своје, у извесној мери, трауматско искуство.

Због тога смо се определили за метод проучавања појединачног случаја и то његову, у литератури често коришћену варијанту – „животну историју“, која се показује врло плодотворном у случајевима какав је овај.⁵⁴ Пошто смо детаљно проучили целокупну доступну документацију о кривичној ствари особе Б., са њом смо више пута обавили дуготрајне разговоре у њеној кући, вођене по моделу „лицем у лице“⁵⁵ и као полуструктурисан интервју.⁵⁶ Најпре смо замо-

етичких принципа поступања у овој области: добровољном учешћу респондента, вид. Michael Maxfield, Earl Babbie, *Basic of Research Methods for Criminal Justice and Criminology*, Thomson Wadsworth, Belmont 2006, 44. Овај проблем истиче и Тоул (Graham Towl, *Psychological Research in Prisons*, BPS Blackwell, Oxford 2006, 11) који наглашава да осуђенике нарочито оне црне пути беда у којој обитавају у казним установама често тера да пристану на подвргавање мноштву истраживања која се на њима врше.

⁵⁴ Хаган наводи мноштво случајева у којима је америчкој криминологији врло плодотворно коришћен овај метод, вид. Frank Hagan, *Research Methods for Criminal Justice and Criminology*, Allyn and Bacon, Boston 2003, 228.

⁵⁵ У литератури се овај *face to face* метод прикупљања чињеница препоручују нарочито у ситуацијама када је, због природе предмета разговора (као у овом случају), битно да се целим његовим током оствари непосредна вербална и визуелна комуникација са респондентом, вид. Ian Crow, Natasha Semmens, *Researching Criminology*, Open University Press, Maidehead 2008, 132.

⁵⁶ Уважили смо искуства других истраживача и узели у обзир њихову препо-
руку да исту пажњу обратимо на оно што је речено и оно што је прећутано или о

лили саговорницу да размисли која искуства затворског живота би могла са нама да подели, водећи рачуна да би разговор, који је имао интенцију да буде терапијског типа, требао бити користан првенствено њој. Б. је била отворена да разговара: о свему! Стога смо у неколико вишечасовних разговора забележили све чега је она била спремна да се сети. Самој Б. је користио наш предлог да се при разговору руководи временским следом којим је стицала одређена искуства. Тако смо најпре разговарали о периоду који је претходио непосредном упућивању у затвор, о животу затвореница у пријемном, а потом у полуотвореном одељењу, те коначно, о данима који су претходили изласку из затвора. Аутентично смо записивали све о чему је причала, а потом јој написано проследили на својеврсну проверу. Тражили смо да материјале детаљно прочита и укаже на евентуалне пропусте, као и да дода све оно што сматра битним.⁵⁷

На комплетиран материјал примењена је анализа садржаја, што нас је навело да као основну јединицу анализе издвојимо свеукупност доживљаја и акција које смо препознали као искуство затварања. Сматрамо да ово опште искуство укључује нека друга, посебнија. Такво је на пример искуство прилагођавања, које је даље повезано са процесима перцепције (*Шта видим око себе?*), процене (*Шта је за мене корисно? Шта лоше?*) и акције (*Шта ћу урадити?*). Поред овог, искуство затварања укључује и непосредно посматрање других учесница у процесу – у директном контакту (*Кога видим око себе?*), посредну рецепцију (сазнања о другима, из прича других) и рационално-емоционални доживљај (*Како ја разумем оно што ми се дешава? Како се ја због тога осећам?*).

За потребе овог рада издвојили смо неколико релевантних аспеката искуства, настојећи да их читаоцима пренесемо што изворније, речима саме отпуштене осуђенице.⁵⁸ Ради се о процени свог положаја

чему респондент не жели да прича, Juliet Corbin, Anselm Strauss, *Basic of Qualitative Research*, Sage, Thousand Oaks 2008, 28.

⁵⁷ У разговору са Б. све време придржавали смо се упутстава онога ште се новијој литератури назива „феминистичка / критичка етика истраживања“. Њени кључни захтеви су да особе које се проучавају буду потпуно упознате са циљем и кључним цртама истраживања у коме учествују и да у њему активно партиципирају. Такође, научни циљеви не могу стајати испред људских: основни задатак истраживања мора бити да помогне испитанику у његовим свакодневним активностима и заштити слободу човека, вид. Peter Kraska, Lawrence Neuman, *Criminal Justice and Criminology Research Methods*, Pearson, Boston 2008, 127.

⁵⁸ У том погледу један од узора било нам је неколико текстова објављених у новијој америчкој литератури. У једном је ауторка, испитујући бивше осуђенике (о проблемима запошљавања по изласку из казнене установе и колико су те тешкоће допринеле поновном доласку у завод), такође настојала да њихове исказе пренесе аутентично, вид. Elizabet Speck, „Human services ant the prisoner reentry industry“, *Dialectical Anthropology* 2010, 483. Слично је поступила и једна њена колегиница (Paula Johnson, *Inner Lives Voices of African American Women in Prison*, New York

у специфичној средини, опсервацији других и рационалној обради искуства затварања. Поред описа начина које је наша саговорница доживела затварање, пренели смо и њена сазнања о узроцима и импликацијама аутодеструктивног понашања осуђеница. Посебно, анализи смо подвргли и неке квантитативне аспкете самог разговора, који су нам се чинили релевантним за илустрацију утицаја тоталне институције на мортификацију идентитета.⁵⁹

3.2. Подаци о Б.⁶⁰

Б. је у четвртој деценији живота. Средњошколског је образовања, натпросечно интелигентна. Пре упућивања у затвор била је запослена. Омиљена међу колегама. Нико од њих, укључујући и послодавца, не зна да је Б. била на издржавању казне затвора. Б. сматра да би такво сазнање шокирало њене колеге и да се она са њиховом реакцијом неодобравања не би могла лако изборити. У стабилној је вези последњих 10 година. Супруг и чланови уже породице (мајка и два брата) су јој пружали подршку током процеса суђења и боравка у затвору. Б. је осуђена због кривичног дела из области конвенционалног криминалитета на казну затвора дужу од годину дана. Извесно је да је дело последица лакомислености, а не криминалне склоности, о чему сведочи и чињеница да је кажњена минималном предвиђеном казном за извршено кривично дело (посебан законски

University Press, New York 2003, 197) која је непосредно (*in their own words*) пренела потресне приче о раним сексуалним злоупотребама, наркоманкама, емоционалним патњама и физичком злостављању, депресији и негативном самовредновању. Слично је поступљено и у још једном раду у коме је предмет истраживања било искуство црнкиња са везама насиља и злочина, вид. Gail Garfield, *Knowing What We Know: African American Women's Experiences of Violence and Violation*, Rutgers University Press, New Brunswick 2005.

⁵⁹ У питању је устаљен поступак којим се приликом пријема осуђене особе у казнену установу врши њена статусна деградација са циљем да јој се одузму битне друштвене карактеристике које су је на слободи разликовале од других лица. Тиме се њен идентитет своди на једну димензију осуђеног криминалца, вид. Nancy Herman, *Deviance – A Symbolic Interactionist Approach*, General Hall, Lanham 1995, 597. Како заводска сегрегација утиче на формирање идентитета осуђеница које су у периоду 1995-2003. године биле смештене у канадске казнене установе, вид. Joane Martel, „To Be, One Has to Be Somewhere: Spatio temporality in Prison Segregation“, *British Journal of Criminology* 4/2006, 587.

⁶⁰ Аутори су током договорања о сарадњи, Б. указали на сврху истраживања и гарантовали да ће поштовати њену жељу да оно буде анонимно. Због тога ће овде, у складу са Етичким кодексом Криминолошке секције СУКППП (вид. <http://kriminolog.sekcija.tripod.com>) бити наведени само одређени подаци о овој особи. Истовремено, придржавали су се и свих препорука које се у литератури могу наћи о вођењу интервјуа са женским лицима која су дошла у сукоб са законом, вид. Pamela Davis, „Doing interviews with female offenders“, *Doing Criminological Research* (eds. Victor Jupp, Pamela Davies, Peter Francis), Sage, Los Angeles 2007, 82.

минимум). Казну је издржавала у Казнено-поправном дому за жене у Пожаревцу.

3.3. Припрема за улазак – стратегије за олакшање

Б. је користила законску могућност да се извршење казне затвора одложи, а уз то је пре одласка у затвор, уложила неколико правних лекова у нади да ће казна (иначе минимална) била скраћена. То се није догодило, али је тај покушај за резултат имао: с једне стране, мирење са сазнањем да је казна неизбежна, а, с друге стране, окупљање блиских људи у настојању да јој помогну, Б. је пружио осећај значајне подршке. Када је стратегија са правним лековима исцрпљена, Б. је схватила да јој је једино преостало да се спреми за боравак у затвору. Припрема је укључивала добијање података о затвору и животу у њему. Б. се информисала користећи званичну интернет презентацију Министарства правосуђа, као примарни извор чињеница, не само о томе како Казнено-поправни завод изгледа, где је смештен и колико осуђеница у њему живи, већ и о томе каква су њихова законска права (на пример, када и како се може иницирати условни отпуст). Такође, сазнања о оном шта је очекује када у завод стигне, и како би се ваљало понашати, добила је из друге руке – од оних који су већ боравили у затвору. Све ове информације су помогле Б. да смањи снажно осећање неизвесности и страха.

3.4. Улазак у установу и боравак у пријемном одељењу

Први сусрет са затвором Б. описује на следећи начин:

Не знаш где се налазиш. Пун си страха – спољашњи свет са причама да није тешка робија него робијаши (И јесте тако!). Кад си нов, службена лица се понашају оштрије, док те не упознају. Строге су. Не знаш да ли да се плашиш осуђеница или службених лица.

По доласку Б. су, као и осталим осуђеницама одузете готово све личне ствари. Ево како Б. описује то искуство:

Одузимају ти гардеробу на пријему и узимаш оно што по закону смеш да унесеш у затвор – лонче за кафу, шољу, два бријача, веш, мајице, цигарете, шећер. Добијаш две униформе: летњу и зимску. Гардероба изгледа понижавајуће – летња се носи од маја од октобра – две љубичасте сукње, две беле мајице са кратким рукавима (испод њих се носи грудњак, јер можеш бити кажњен ако га не носиш), жакет (носи се и на 40 степени). Зимска гардероба – две сукње, СМБ боја, сива чоја, две кошуље са дугим рукавима (подсећају на војничке), један зимски џемпер и јакна (јакне су им одличне). Ципеле узимаш ако имају твој број, а ако немају дају ти могућност да доносиш

од куће. Добијеш и два пара радних панталона, кошуље. Жене које немају, добијају чарапе и веш. Што задужиш на доласку, на одласку враћаш. Добија се и прашак, 0.5 кг, месечн, и један сапун.

Првих петнаест дана је провела у пријемном одељењу. Већ у карантину Б. је, посматрајући остале осуђенице, стицала представу о томе како се не би требала понашати. Такође, већ овде је добијала и упутства о правилима, а тих неколико дана доживљени су на следећи начин:

У карантину буде 17–18 жена. Сваки дан стижу нове. Заједно преживљавају тај почетак. Прилагођаваш се на место где си дошао. Ту под обавезно сретнеш неку повратницу и онда те она бомбардује са разним причама – шта све можеш да очекујеш. Нон-стоп си затворен и нон-стоп под камером – тако проверавају ко је какав. Осећаш се лоше, гледаш кроз прозор, немаш праву слику где си док не изађеш. Истина, ту си заштићен. Најтежи је почетак, не знаш шта ће да ти доделе; имаш васпитаче са којим стално причаш, али не знаш шта ће да ти одреде (које одељење). Тек на шетњи укапираш где си. По правилу не смеју да се сусрећу осуђенице са прекршајкама. Из тог карантина идеш у павиљон.

3.5. Искуства из саме казнене установе: живот омеђен регулама

Основна правила о понашању Б. је већ научила у карантину. Поред Правилника о кућном реду установе, који је формално регулише норме понашања у њој, велику помоћ у савладавању регула о томе како се ваља владати, Б. је добила од старих затвореница-повратница које су „попиле затворску памет“. Поред тога, посматрала је понашање других учесница, и на њиховом примеру учила како (не) треба:

Постоје правила: њих учиш од повратница и службених лица. Повратнице те уче како да кршиш правила, можеш да пушиш у тоалету, додаш неком цедуљу за оброком, и тако то. Ако те ухвате у недозвољеној радњи кажњавају те: узимање повластица, спуштање у групу испод (*групу која има неповољнији режим – прим. аутора*), на одређен период. У полуотворном имаш бројна права и можеш да их изгубиш, ако се понашаш без везе, имаш сукоб и тако то, свака пријава одузима права. Што може да те намести осуђеница то не може нико, а старе нарочито. Свако те упозорава на њих. Старе се глођу и, у полуотвореном, малтретирају нове.

Командирнице умеју да разликују осуђенице једне од других, иако стално форсирају да смо све осуђена лица. То нема везе. То није тачно. Види се ко је какав, ко је, на пример, поштен, ко гледа своја посла и робија своју робију. Ако кршиш

правила јасно је да ће бити гори према теби. Са командирицама је коректан однос – како се ти поставиш према њима, увек су строже кад си у маси, а кад си сам онда је боље. Добијеш правилник понашања, попуњаваш тестове. Ко је довољно интелигентан и зна да су ту камере он се понаша примерено. Понашаш се тако да задовољиш критеријуме. То значи да лежеш на време, устајеш на време, чистиш, да се не свађаш, да не галамиш, да ниси у групицама. Причаш са осталим осуђеницама, али кад видиш неку чупаву ситуацију, онда се трудиш да не будеш ту да се склониш од свега. Филозофија – гледај своја посла и бежи од ситуација где ти није место. Шта чујеш не чујеш, шта видиш не видиш.

Иако је касније научила како да нека, и то искључиво формална правила заобиђе, у почетку се чинило да се мора понашати по пропису. Како би увела ред у сложена и бројна правила, Б. се стално подсећала које норме мора поштовати и шта јој је коначни циљ:

Битно је да се не укључиш у лоше друштво, а свако се труди да те искористи, било како да те заведе. Сигуран си ако не кршиш правила, али је све другачије ако имаш нешто што можеш другима дати или позајмити. Другачије је и кад останеш стари осуђеник (након 2–3 месеца). Тамо водиш свој живот, осуђеницама не причаш ништа о себи, број телефона, адресу и остало не дајеш. Нешто о теби ипак сазнају – када ти дође посета или долазиш са викенда стоје на ходнику и виде шта носиш. У том погледу нема приватности, зна се ко си. Ја нисам размишљала као осуђено лице, него како да завршим казну, како да одем одавде. Немаш ништа да научиш, само се трудиш да останеш какав си био. Причаш службеним лицим шта воле да чују. Осуђене жене које највише причају реално су непсимене, необразоване. Никад не причаш о кривичном делу, како је стварно било. Систем намеће ред, рад и дисциплину. Не мешај се у туђе ствари. Систем те учи како да се понашаш, немој да откриваш своје слабости јер ће те злоупотребити.

Б. је спадала у категорију непоблематичних осуђеница. Причајући о искуствима других, проблематичних, Б. је приметила да повреде кућног реда готово нису пролазиле некажњено, јер су их командири сами уочили или су о њима били обавештени од стране „цинкара“. Чула је да се строго кажњавало узимање туђих ствари, спремање јела унутар павиљона, позајмљивање цигарета, рад за/уместо других, сексуалне везе између жена.⁶¹ Такође, Б. је чула да су посебно строго – слањем у самицу, кажњаване жене које су се физички сукобљавале и

---

⁶¹ Ова понашања спадају у (теже или лакше) дисциплинске преступе и санкционишу се дисциплинским мерама: укор, ограничење или забрана примања пакета до три месеца, одузимање посебних права, ограничавање или забрана располагања новцем у заводу до три месеца, упућивање у самицу у слободно време или током целог дана и ноћи. Ова последња мера, као и забрана или ограничење располагања

самоповређивале.⁶² У Д павиљону, док је она тамо боравила, ни једна од 60 жена се није самоповређивала, покушала суицид или се убила. Тако углавном реагују жене које се налазе у тзв. затвореном одељењу затвора (по казивању Б., од полуотвореног и отвореног, оно се разликује по броју посета и пакета). Као основни повод сукоба између затвореница, а онда и самоповређивања, Б. наводи:

До највећих сукоба долази због мењања партнерки. Жене се туку, остављене се самоповређују. Иста жена увек игра улогу мушкарца. Она је заводник, а све су жене око ње. Зна се ко су лезбоси, ошишане су и понашају се као мушкарци. Ако упаднеш у ту шему, обележен си и не можеш се касније исчупати. Службена лица уопште не воле лезбосе, мада је била прича да је једна командирица ушла у везу са осуђеницом из затвореног, која је чак успевала да због ње друге осуђенице оставе и своје мужеве. Затворенице их цене. Оне су главне у затвореном одељењу, имаш њихову заштиту, рибе које глуме лудило – оне су важне. У полуотворном је другачије, ту су сви добри због себе.

У прекршаје који су ригорозно кажњиви спада и употреба психоактивних супстанци (алкохола и наркотика). Б. истиче:

Већина зависница је у затвореном павиљону, покривене су лековима. Раније је било дрогирања, па су поштрили контролу. Две су дошле из града под алкохолом и одмах су спуштене у затворено. Веома су ригорозни. Ако дођеш пијан, ако закасниш. Оно што си добио не смеш да злоупотребиш, ником не гледају кроз прсте.

Примећује, а на основу искустава других, да је медицинска нега затвореница изузетно лоша. Упоредује је са робовласништвом и каже:

Не дај Боже да се разболиш – и коње би убили третманом: све лече бруфеном и бенседином. Не верују да си бољестан, јер то жене углавном злоупотребљавају. Постоје и оне које гутају жилете или кашике (*Питали смо – не повреде се, јер оштре предмете умотају селотејп траком*). Раде то да би их из затвореног (павиљона) послали у болницу, или да се освете некој жени, а кад се опораве следи им самица.

Б. је са нама поделила и неколико ставова о (бе)смислу затварања и импликацијама оваквог искуства:

Систем те учи како да се понашаш. Паднеш толико ниско, покажу ти колико си мали – у једном тренутку имаш све,

---

новцем, изриче се само у случају тежих дисциплинских преступа, вид. Ђ. Игњатовић (2010а), 164.

⁶² Угрожавање свог здравља, уз неодржавање хигијене и коришћење психоактивних супстанци, на основу чл. 145 ЗИКС а, спада у теже дисциплинске преступе.

а у другом вадиш из картонске кутије отпадак од колача да би га појела. Онај ко је једном био у затвору па се врати поново, за тога нема поправног испита. Ако се вратиш, имаш дебео проблем у мозгу.

На крају, приликом читања, приметили смо и неколико битних одлика текста обављеног интервјуа, од којих су неки који су више квантитативне него квалитативне природе. Сматрали смо да су ова обележја материјала битна јер указују не само на рационалну обраду искуства, већ много више на емоционални доживљај и импликације затварања. Овај доживљај представља и вид мортификације идентитета, који се захтева у тоталним институцијама. Наша саговорница тако описује искуство затварања да користи треће лице јединине, не говорећи готово никад у првом. Поред тога, Б. најчешће употребљава заповедни тон – „мораш“, „требаш“, „немој!“ Такође, живећи у таквим условима, она је научила да је за њу најбољи начин прилагођавања – поштовање правила. О томе сведочи не само начин и тон излагања, већ и високо (највише?) место које *правилима за преживљавање* придаје Б. Наравно, кроз овакве формалне, квантитативне одлике наратива промаља се извесна ригидност (природно чини се, несвојствена Б.), с једне стране. С друге, обезличење искуства, које је садржано у наративу: „Причам о другима, не о себи!“, „Трпим оно што ми се дешава, ја нисам актер!“; и инсистирање на привидном емоционалном искључивању када се говори о томе, представља својеврстан начин да се изађе на крај са високо угрожавајућим (не)приликама. Импликације оваквог начина прилагођавања су несумњиво бројне и озбиљне, а ми смо приметили једну очекивану (надамо се, не и трајног карактера). У питању је својеврсна параноидност, или блаже речено – изузетно неповерење према другима. Б. тако каже да ју је искуство затварања научило да се не треба отворати према другима, откривати своје слабости. Пружати што мање података о себи – сваког се треба чувати.

4. ЗАКЉУЧАК

Изгледа да су стварни домети жељених циљева који се рестрикцији слободе стављају веома ограничени. Наиме, чини се да заштита друштва од *злик* физичким издвајањем и њихово поправљање не даје дуготрајне резултате. Напротив, многи се питају да ли затварање уопште има позитивних ефеката? Посматрана из угла критичке криминологије, пракса затварања у пенитенцијарне установе заправо није ништа друго до превенција бунта неприлагођених по *правилима* владајуће класе. Да има основа за овакав став, потврђују подаци да се у затворима свуда у свету налазе готово искључиво

социјално маргинализовани мушкарци и жене: сиромашни, необразовани, припадници мањина. Уз то, они су неретко и зависни од психоактивних супстанци, ментално упадљиви, оболели од неизлечивих заразних болести. У затворима као специфичном социјалном пољу, до изражаја долази и родна подела, не само када се ради о дужини казни изречених мушкарцима и женама, него и код последица које затварање оставља на њих. Наравно, не треба заборавити ни депривације којима су ови људи, независно од пола, изложени. Све то упућује на специфичне начине прилагођавања, какви су, на пример, самоубиство или, чешће, рецидивизам.

Гледано на примеру наше саговорнице рекло би се да су очекивани резултати кажњавања лишавањем слободе минорни, уколико их уопште и има. Искуство затварања, сагледано кроз различите доживљајне праксе и делатне акције прилагођавања/преживљавања су за резултат у случају Б. имале развијање: лицемерства према затворском систему, параноидног става и својеврсну мортификацију идентитета. Колико ће ово искуство нашу саговорницу, која по нама спада међу *конвенционалне људе*, у будућности ограничавати – ментално и социјално? Колико ће њене животне шансе бити умањене уколико се сазна да је била у затвору? Искрено сумњамо да је иједан циљ који друштво ставља пред затварање у оваквим случајевима постигнут.⁶³ Пре ћемо се сложити са основаном констатацијом чувеног норвешког криминолога Матисена изреченом пре две деценије: „затварање се показало као фијаско у погледу свих циљева које смо му поставили“.⁶⁴

⁶³ То, наравно не значи да ће се особа Б. поново наћи у ситуацији да буде кривично гоњена. Ако је веровати новијим истраживањима, код ње су скоро у потпуности заступљени они чиниоци који превенирају касније криминално понашање осуђеника. Познато је да су Макариос и сарадници у Охају проучавали предикторе рецидивизма мушкараца и жена отпуштених после издржане казне затвора. Констатовали су да су (независно од пола) у најмањем ризику да се поново нађу у казненој установи били они који су имали запослење, решено стамбено питање и према којима су предузети одређени третмани, вид. Mathew Makarios, Benjamin Steiner, Lawrence Travis, „Examining predictors of recidivism among men and women released from prison in Ohio“, *Criminal Justice and Behavior* 12/2010, 1377. Такође, у корист тог закључка говори и чињеница да особа Б. није зависник од наркотика, што се према једној новијој студији сврстава у најзначајније чиниоце поврата код жена вид. Annabel Taylor, „Substance Use and Abuse Women’s Criminal Reoffending in New Zealand“, *Journal of Women and Social Work* 2/2008, 167.

⁶⁴ Овај аутор је у књизи *Суђење затвору* уверљиво доказао да казна лишења слободе не постиже ниједан од циљева који се пред њу постављају: нити делује превентивно на појединце (рехабилитација претупника, његово онеспособљавање да понови дело и застрашивање су само неостварене жеље) нити генерално превентивно; уз то, она не доприноси ни остварењу теорије правде, вид. Thomas Mathiesen, *Prison in Trail*, Sage, London 1990, 137. Матисен се позива на познатог холандског криминолога Хулсмана који је тврдио да је одржавање идеје о нужности

На крају, ваља подвући да, иако има основа да се тврди да искуства затварања производе реакције сличне онима у случају лица Б., налазе ове студије нипошто не смемо генерализовати. Наиме, разговарали смо само са једном особом, која се не укапала у профил типичне (у најмањем, социјално маргинализоване) затворенице, с једне стране. С друге, сагледали смо и интерпретирали наратив који нам је наша саговорница понудила, првенствено кроз квалитативну анализу садржаја, руководећи се претходним теоријским знањима, али и уважавајући лично искуство Б. и доминантну причу. То свакако ову анализу не чини мање научном, али је отвара и за другачије, потенцијално различите интерпретације.

Dr. Đorđe Ignjatović

Professor
University of Belgrade Faculty of Law

Milana Ljubičić, MA

Assistant Lecturer
University of Belgrade Faculty of Philosophy

WOMEN AND PRISON: GENERAL CONSIDERATIONS AND A CASE STUDY

Summary

This paper offers an analysis of the position of women in penitentiary institutions. The authors firstly explicate data on the increase in number of incarcerated women in Serbia in the last decades, and clarify the results of the research related to the effects of such penal policy. The second part of the paper contains information obtained on the account of the opportunity to communicate with a female ex-inmate of the Penal Correctional Institution in Požarevac, Serbia. After a thorough documentary analysis of her case records, a series of semi-structured interviews

---

затварања преступника као основног начина реаговања на криминалитет једна од највећих заблуда савременог света. Он сматра да ова санкција има елементе телебног кажњавања и набраја скоро све оно што је особа Б. навела као тешкоће са којима се суочила (од осећаја тескобе, промискуитета, смештајних услова, исхране, до угрожавања личности и породичних веза) и поентира констатацијом „затвореник улази у један отуђени свет у коме је свака веза изопачена“, Louk Hulsman, Jacqueline Bernat de Celis, *Изгубљене казне – Кривични систем под знаком питања*, Правни факултет у Београду, Београд 2010, 41.

with the former inmate were performed „face to face“, allowing her to put across a traumatic experience of her stay in the penal facility. This account was carefully and accurately noted down and later subjected to content analysis, in order to determine both cognizant and subliminal messages of the interviewee. The authors made an effort to avoid the mistake of generalization, and tried not to make wide-ranging conclusions regarding the existing penal system based on the experiences of one (though atypical) incarcerated person. However, and taking into account the conclusions of other researchers arrived at in other parts of the world, it may be inferred that a penal system which easily resorts to imprisonment as a form of punishment, hardly can achieve the goals put before it by the society. It is obvious that, instead of their re-socialization, a tough penal system imposes passive submission on the convicted individuals, and pushes them toward hypocrisy, paranoid attitudes and mortification of identity. For this reason, one should not be puzzled by the high rates of penitentiary recidivism in contemporary societies.

Key words: *Penal institutions. – Women. – Case study. – Prison deprivations. – Recidivism.*